Je druhý demografický přechod stále relevantní koncept pro evropské státy?

HELENA POLESNÁ, JIŘINA KOCOURKOVÁ

Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra demografie, Praha, Česko (Charles University in Prague, Faculty of Science, Department of Demography, Prague, Czechia); e-mail: helen.polesna@natur.cuni.cz, jirina.kocourkova@natur.cuni.cz

ABSTRACT **Is the second demographic transition the relevant concept for European countries?** – The theory of second demographic transition is particularly unique in trying to capture both the transformation of reproductive behaviour and a change in the attitudes towards new forms of partnership life and a new reproductive pattern. This study has set as its target to find out to what degree second demographic transition can be used as an explanatory framework of the recent development of European reproductive behaviour and, in particular, what is its relevance when it comes to the post-Communist countries as a region with a specific development that has been an object of many discussions within this issue. Whether not only the transformation of reproductive behaviour, but also changes in the value orientation in post-Communist countries correspond with the assumptions and signs of the second demographic transition.

KEY WORDS second demographic transition – fertility – postponement of childbearing – family – value change

POLESNÁ, H., KOCOURKOVÁ, J. (2016): Je druhý demografický přechod stále relevantní koncept pro evropské státy? *Geografie*, 121, 3, 390–418.

Do redakce došlo v prosinci 2014, přijato do tisku v únoru 2016.

1. Úvod

Když v první polovině 90. let postkomunistické země zaznamenaly rychlý pokles plodnosti, západoevropští demografové nepochybovali o tom, že se jedná o nástup druhého demografického přechodu (Lesthaeghe, Surkyn 2002). Někteří demografové však upozorňovali na krizové projevy reprodukčního chování, které neodpovídaly předpokladům této teorie (Cornia, Paniccia 1998; Rychtaříková 2000; Kharkova, Andreev 2000). Navíc do konce 90. let úhrnná plodnost ve většině východoevropských zemí poklesla k bezprecedentně nízkým hodnotám pod 1,3 dětí v průměru na jednu ženu. Z celosvětového hlediska patřilo Česko v roce 1999 mezi tři země s nejnižší úhrnnou plodností blížící se hodnotě 1,1 (Kocourková 2001). Neočekávaně rychlý pokles a dosažené extrémně nízké hodnoty vedly k formulování nového konceptu „odkladu plodnosti“ (*postponement transition*), podle kterého je odkládání plodnosti samostatným procesem vedle druhého demografického přechodu (Kohler, Billari, Ortega 2002). Vzhledem k tomu, že na rozdíl od západoevropských států v některých postkomunistických státech dosud přetrvávají nízké hodnoty úhrnné plodnosti z důvodu nízké míry realizace plodnosti ve vyšším věku žen, jsou hledány nové vysvětlující teorie, např. teorie sociální anomie (Spéder, Kapitány 2014). Sobotka (2008) připouští existenci jakési druhé cesty v průběhu druhého demografického přechodu, která je typická pro východoevropské země a která neodpovídá původní konceptualizaci druhého demografického přechodu. Současně je platnost této teorie pro východoevropské země nově zpochybňována. Billingsley (2010) uvádí, že pokles plodnosti v 90. letech mohl být vysvětlován nástupem druhého demografického přechodu pouze u pěti postkomunistických zemí, Česka, Slovenska, Polska, Maďarska a Slovinska.

Teorie druhého demografického přechodu je unikátní zvláště v tom, že proměnu reprodukčního chování vysvětluje hodnotovými změnami, které se projevují i ve změnách v postojích týkajících se právě nových forem partnerského života a nového reprodukčního vzorce. Cílem tohoto příspěvku je zjistit, do jaké míry je druhý demografický přechod stále použitelný jako referenční rámec pro vysvětlování evropského demografického vývoje v posledních dvou desetiletích. Jakým směrem se posunuly průkopnické země druhého demografického přechodu a jaká je relevance této teorie ve vztahu k vybraným postkomunistickým zemím, nováčkům z hlediska nového reprodukčního vzorce. Z postkomunistických zemí byly uvažovány jen ty státy, které po roce 1990 zaznamenaly dynamičtější transformaci politiky a ekonomiky. U těchto států lze očekávat, že došlo k nastartování změn v hodnotových systémech, které mohly ovlivnit změny v reprodukčním chování daných populací.

V Evropě jsou patrné demografické odlišnosti především mezi pěti geografickými regiony: severní, západní, jižní, střední a východní Evropou (např. Avdeev a kol. 2011). Proto bylo vybráno pět států, které dané regiony reprezentují

a zároveň splňují výše uvedené: Finsko, Nizozemsko, Portugalsko, Česko a Estonsko. Dalším předpokladem výběru byla dostupnost dat pro zhodnocení vývoje jak demografických charakteristik, tak vývoje hodnotových proměnných, které umožňují data z mezinárodního komparativního šetření European Values Study (<http://www.europeanvaluesstudy.eu/>). Nizozemsko je modelovou zemí pro průběh druhého demografického přechodu (van de Kaa, Lesthaeghe 1986; van de Kaa 1987; Rychtaříková 1999). Nizozemsko bylo využito pro první testování dané teorie a představuje tak vhodný standard pro srovnání s dalšími státy. Z ostatních regionů byly vybrány země, které zpravidla nebývají předmětem mezinárodních srovnání. Zatímco Itálie a Španělsko obvykle reprezentují jižní Evropu, v našem srovnání jsme se zaměřili na Portugalsko. Obdobně jsme zvolili Finsko namísto Švédska. Výběr z postkomunistických zemí byl značně omezen. Pro mnoho zemí nebyly dostupné srovnatelné časové řady postojových dat ze šetření European Value Study. Billingsley (2010) zjistil podobnost Česka s ostatními zeměmi střední Evropy. Estonsko bylo vybráno z toho důvodu, že se průběhem socioekonomické transformace nejvíce blíží státům střední Evropy a slouží jako kontrolní.

V první části bude zhodnocena podobnost demografických trendů klíčových charakteristik rodinného a reprodukčního chování populací těchto zemí. Druhá část směřuje k posouzení hodnotových změn, které se odehrály po roce 1990, zda jejich proměna byla v souladu s předpoklady druhého demografického přechodu a s očekávaným vlivem na demografické ukazatele. Přestože se některé studie již zabývaly vlivem souhrnných charakteristik hodnotových proměn na vybrané demografické charakteristiky (např. Lesthaeghe, Moors 1995; Lesthaeghe, Surkyn 2002; Sobotka 2008) detailnější zkoumání souvislostí mezi vývojem klíčových demografických charakteristik a vývojem postojových proměnných týkající se partnerského a reprodukčního chování chybí.

2. Koncept druhého demografického přechodu

Po skončení druhé světové války bylo reprodukční chování v Evropě značně homogenizované. Většina populace vstupovala do sňatku v nízkém věku a sňatek byl brzy následován rodičovstvím. V polovině 60. let se však v severozápadní Evropě objevují trendy odkladu sňatku a rodičovství na pozdější dobu v souvislosti s rozšiřováním individualismu, uvolňováním společenských i sexuálních norem, zvyšováním životního standardu a budováním sociálního státu. V tomto kontextu se zrodil zcela nový reprodukční model typický pozdějším vstupem do manželství, vyšším věkem při zakládání rodin, ale také častější mimomanželskou plodností nebo rozvodovostí. Tyto změny byly roku 1986 konceptualizovány do teorie druhého demografického přechodu (van de Kaa, Lesthaeghe 1986). Teoretický a metodologický základ druhého demografického přechodu byl autory

prezentován formou článků, které vycházely v dalších letech (van de Kaa 1987, 1994, 1997; Lesthaeghe 1991–1992).

Autoři teorie druhého demografického přechodu Dirk van de Kaa a Ron Lesthaeghe pojali druhý demografický přechod jako širokou sociální změnu, která se odehrává na úrovni tří dimenzí (van de Kaa 1994), v dimenzi strukturální, technologické a kulturní, přičemž určující postavení mají procesy odehrávající se v kulturní dimenzi. Strukturální dimenze odkazuje na rozvoj postindustriální společnosti a sociálního státu, technologická dimenze pak na rozvoj dopravy, masmédií a účinné antikoncepce. Kulturní dimenze zahrnuje proces individualizace a Inglehartovu tichou revoluci. Pojmem tichá revoluce označuje Ronald Inglehart pozvolné, téměř nepozorované převládnutí postmaterialistických hodnot nad materialistickými (Inglehart 1971, 1977). Ti, co se přiklání k postmaterialistickým hodnotám, dávají důraz na samostatnost, kvalitu života či možnosti seberealizace, zatímco materialisté dávají důraz na ekonomické zajištění (Inglehart 2008). Typickými zastánci postmateriálních hodnot jsou mladí lidé a jejich rozšíření bylo umožněno ekonomickou prosperitou typickou pro západní státy mezi lety 1950 a 1970 (Rabušic 1996). Druhý demografický přechod tedy jako celek představuje hlubokou sociální změnu, která zasáhla nejen demografické chování.

Autoři teorie stanovují počátek druhého demografického přechodu na rok 1965. Konečné stádium však není určeno, naopak sami autoři stále připouštějí, že proces není dosud ukončen ani v severozápadní Evropě (Lesthaeghe, Surkyn 2004). Severozápadní Evropa byla první oblastí, kde byly trendy spojené s druhým demografickým přechodem zaznamenány. Teorie samotná byla sestavena na základě pozorování z těchto zemí. Teorii se však v dalších desítkách let dostalo testování i v jiných evropských regionech, nejprve v jižní Evropě, kde se v polovině 70. let začalo proměňovat demografické chování a hodnoty spjaté s rodinou, jen s větší rychlostí a razancí než v Evropě severozápadní. Veškerá doposud známá fakta o demografickém vývoji v postkomunistických zemích změnil až dramatický vývoj v 90. letech v postkomunistických zemích. Do pádu režimu byly v těchto zemích zaznamenávány jen mírné náznaky budoucí proměny, kterým nebyla připisována větší váha. Vyšší míry plodnosti oproti západoevropským zemím se zde udržely s pomocí státní populační politiky a díky nízkému rozšíření hormonální antikoncepce o téměř dvě desítky let déle než v severozápadní Evropě. Na počátku 90. let však spolu s hlubokou celospolečenskou transformací se začalo demografické chování velmi rychle proměňovat. Do nově ustavených demokratických společností se spolu s nastolením nových ekonomických podmínek postupně rozšířily i nové západoevropské hodnotové vzorce typické důrazem na svobodné rozhodování jedince a volbu mezi různými životními styly. Z celoevropského pohledu dosáhly některé hodnoty demografických ukazatelů v postkomunistických zemích kriticky nízkých hodnot. Zároveň tedy změny, které v severozápadní a jižní Evropě trvaly desetiletí, se v tomto regionu projevíly naráz a s mnohem větší razancí.

Specifika východoevropské transformace vyvolala diskuzi, zda se opravdu jedná o projevy druhého demografického přechodu ve smyslu transformace reprodukčních vzorců v návaznosti na změny hodnot populace (Lesthaeghe, Surkyn 2002). V Česku přetrvávaly dva do jisté míry různorodé pohledy. První dává transformaci reprodukčního chování ve východní Evropě do spojitosti s druhým demografickým přechodem. Dle tohoto přístupu bylo plné propuknutí změn v době komunismu uměle bržděno stávajícím politickým systémem, ale zároveň právě tímto byla připravována půda pro jejich rychlý nástup na počátku 90. let (Rabušic 1996, 1997; Sobotka, Zeman, Kantorová 2003; Sobotka a kol. 2008). Druhý přístup akcentoval ekonomické hledisko celospolečenské transformace. Přechod z plánovaného hospodářství na tržní nebyl v mnoha zemích východní Evropy bezproblémový a tak určitá část populace se ocitla ve zhoršené ekonomické situaci, která je v rámci tohoto přístupu chápána jako hlavní příčina rychlé transformace reprodukčního modelu na počátku 90. let (Rychtaříková 1996, 1997, 1999, Frejka a kol. 2008). V posledních letech je upřednostňována spíše syntéza obou přístupů (Sobotka a kol. 2003, Kocourková 2009). Specifika druhého demografického přechodu v této oblasti jsou vysvětlována v interakci hodnotových proměn a specifických ekonomických podmínek, které pravděpodobně v počátcích transformace umocnily revoluční průběh a dosažené hodnoty transformovaných ukazatelů (Lesthaeghe 2010).

3. Data a metody

K analýze reprodukčního chování byla použita data z databáze *EUROSTAT*, Rady Evropy, databáze *Human Fertility Database* a národních statistických úřadů jednotlivých zemí, například Českého statistického úřadu a Estonského statistického úřadu *Eesti Statistika*. Ukazatele reprodukčního chování spjaté s druhým demografickým přechodem, tj. úhrnná plodnost, průměrný věk matek při narození prvního dítěte, úhrnná prvosňatečnost žen, průměrný věk při prvním sňatku žen, úhrnná rozvodovost byly zkoumány v období 1960–2012 s cílem zachytit dlouhodobé trendy. Z důvodu nedostupnosti některých dat bylo zkoumané období zkracováno (nedostupná jsou zvláště data pro výpočet úhrnné prvosňatečnosti žen a úhrnné rozvodovosti v některých zemích). Výběr ukazatelů byl inspirován doporučeními, která uvádí van de Kaa (1998), použité ukazatele využil van de Kaa (1997) také k sestavení časové sekvence změn.

V části věnované analýze postojů byla využita data mezinárodního komparativního šetření *European Values Study (EVS)* z let 1990, 1999 a 2008, kde byla pozornost věnována také otázkám rodinného života. Data, které poskytuje šetření *EVS*, jsou považována za vhodná pro studium hodnotových změn souvisejících s druhým demografickým přechodem (Lesthaeghe 2010). Analyzovány byly

postoje k následujícím pěti výrokům týkající se mateřství, manželství a rozvodů: (1) Považujete manželství za zastaralou instituci? (2) Souhlasíte, aby žena mohla mít dítě jako svobodná matka, když nechce stabilní vztah s mužem? (3) Souhlasíte s tím, že žena musí mít děti, aby se naplnilo její poslání? (4) Souhlasíte s tím, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně? (5) Je v pořádku, když spolu dva lidé žijí, aniž by byli sezdáni? Manželství, svobodné mateřství či rodičovství během druhého demografického přechodu zaznamenalo zásadní proměny, nicméně jak dalekosáhlé tyto změny byly v jednotlivých zemích? Pomocí výroků EVS je možné sledovat míru proměny. I z hlediska výběru zkoumaných výroků byl inspirací van de Kaa, který tři z pěti vybraných výroků podrobuje zkoumání v 90. letech (van de Kaa 1998). Změna struktury kladných odpovědí na uvedené výroky umožnila základní vzhled do proměny postojů v jednotlivých zemích. Odlišnosti postojů byly dále hodnoceny z hlediska vybraných charakteristik respondentů (vzdělání, věk, rodinný stav a velikostní kategorie místa bydliště). Pomocí binární logistické regrese byl kvantifikován vliv jednotlivých vysvětlujících proměnných sestavených na základě charakteristik respondentů. Cílem bylo určit, jaké skupiny respondentů mají vyšší šance (poměr šancí) hodnotit zkoumaný výrok kladně, tudíž je možné je považovat za nositele nových trendů v hodnotových orientacích. K analýze byl využit statistický program SPSS verze 20.

4. Změny v reprodukčním a rodinném chování

Z demografického pohledu představuje druhý demografický přechod pokles k nižší intenzitě plodnosti a také nižší intenzitě sňatečnosti. Prvním projevem transformace ve Finsku a Nizozemsku byl právě pokles intenzity plodnosti situovaný přibližně do poloviny 60. let (viz obr. 1). Na počátku 70. let byly v těchto zemích již běžné hodnoty úhrnné plodnosti pod úroveň prosté reprodukce (2,1 dítěte v průměru na jednu ženu). V Portugalsku lze obdobný pokles intenzity plodnosti vysledovat zhruba s desetiletým zpožděním, ale také s dalekosáhlejšími dopady. Úhrnná plodnost rychle klesla na nižší hodnoty, než které byly zaznamenány v severozápadní Evropě. Na rozdíl od Portugalska ve Finsku a Nizozemsku transformační hodnoty prakticky neklesly pod hodnotu 1,5 dítěte na jednu ženu. Zatímco se v severozápadní Evropě chystal nástup nových reprodukčních vzorců, tak na počátku 60. let byly v Estonsku a Česku zaznamenány nižší hodnoty úhrnné plodnosti v porovnání s Finskem a Nizozemskem zvláště díky kratšímu trvání tzv. poválečného baby-boomu. Nicméně hodnoty pohybuující se okolo hranice prosté reprodukce se tehdejšími socialistickým vládám podařilo udržet propopulačními opatřeními až do konce 80. let. Nebývalou rychlost nástupu nového reprodukčního modelu v obou zemích ilustruje rychlý pokles hodnot úhrnné plodnosti v první polovině 90. let, a to až na hodnoty pohybuující se okolo 1,1 až 1,2 dítěte na jednu ženu, které

Obr. 1 – Vývoj úhrnné plodnosti ve vybraných evropských zemích v období 1960–2011. Zdroj dat: do roku 2004 Council of Europe <http://www.coe.int/en/> (Recent Demographic Developments in Europe), od roku 2005: Eesti Statistika, <http://www.stat.ee/> (data stažena 2014 v databázi, EUROSTAT, ČSÚ – Vybrané demografické údaje v České republice).

Obr. 2 – Vývoj průměrného věku matek při narození prvního dítěte ve vybraných evropských zemích v období 1960–2011. Zdroj dat: Human Fertility Database, <http://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php> – HFD Summary indicators – Total fertility rate.

přetrvávaly ve druhé polovině 90. let. V severozápadní Evropě byl pokles pozvolnější a dlouhodobější a výsledkem jsou současné relativně vyšší hodnoty úhrnné plodnosti okolo 1,8 dítěte na jednu ženu. Jižní a východní Evropa je typická rychlejší transformací s dramatičtějším průběhem, jejímž výsledkem jsou současné nízké hodnoty tohoto ukazatele v průměru okolo 1,4–1,5 dítěte na jednu ženu.

Druhý demografický přechod zahrnuje spolu se snížením intenzity plodnosti také její posun do vyššího věku žen. S několikaletým odstupem od prvních projevů transformace se v Nizozemsku a Finsku začal zvyšovat průměrný věk matek při narození prvního dítěte (viz obr. 2). V Portugalsku k tomuto procesu došlo stejně jako u poklesu plodnosti s desetiletým zpožděním za severozápadní Evropou, tedy na počátku 80. let. Z tohoto pohledu je specifickým Česka a Estonska nárůst průměrného věku matek při narození prvního dítěte prakticky současně s poklesem hodnot úhrnné plodnosti. Velká diference na počátku 90. let byla vystřídaná postupným sblíčováním hodnot průměrného věku matky při narození prvního dítěte napříč zkoumanými zeměmi. Finsko a Nizozemsko je typické nejvyššími hodnotami tohoto ukazatele, jež přesahují i 29 let, následované Portugalskem a Českem a nejnižší hodnoty průměrného věku matek při narození prvního dítěte jsou zaznamenány v Estonsku. V tomto ukazateli se Česko v poměrně krátkém čase přiblížilo zemím, kde transformace trvá již desetiletí.

Rozšíření mimomanželské plodnosti (obr. 3) je dalším z fenoménů druhého demografického přechodu, avšak na rozdíl od vývoje předchozích charakteristik plodnosti byl nárůst podílu dětí narozených mimo manželství ve Finsku a Nizozemsku opožděný. V Nizozemsku se dokonce výraznější zvýšení tohoto ukazatele objevilo až ve druhé polovině 80. let stejně jako v Portugalsku a Česku.

Finsko se odlišovalo rychlejším nárůstem mimomanželské plodnosti již od 70. let, ale od konce 90. let podíl dětí narozených mimo manželství ve Finsku stagnuje na úrovni kolem 40 %, která odpovídá úrovni dosažené v ostatních státech kromě Estonska. Estonsko se vyčlenilo prudkým růstem daného ukazatele v 90. letech a dosažením vyšší hodnoty blíží se 60 %.

Vývoj sňatkového chování Evropanů byl až do počátku 60. let značně homogenní. Na počátku 70. let však dochází k výraznému snížení intenzity prvosňatečnosti ve Finsku a Nizozemsku (viz obr. 4). V Česku a Estonsku přetrvávala vysoká intenzita prvosňatečnosti až do konce 80. let. Na počátku 90. let však nastoupil pokles intenzity v postkomunistických státech opět razantněji jako v případě vývoje plodnosti. V současnosti dochází k novému sblížení intenzity sňatkového chování na nízké úrovni, jak dokumentuje vývoj ve vybraných evropských státech. Po roce 2000 se odlišovalo pouze Portugalsko zachováním vyšší úrovně prvosňatečnosti, pravděpodobně z důvodu přetrvávání silných rodinných vazeb (Reher 1998). V hodnotách ukazatele průměrného věku žen při prvním sňatku, přetrvává výrazná odlišnost severozápadních států navzdory shodnému trendu odkladu vstupu do manželství do vyššího věku žen (obr. 5).

Obr. 3 – Vývoj podílu dětí narozených mimo manželství ve vybraných evropských zemích v letech 1960–2011 (v %). Zdroj dat: EUROSTAT – počet narozených v daném roce, vlastní výpočet.

Obr. 4 – Vývoj úhrnné prvosňatečnosti žen ve vybraných evropských zemích v letech 1960–2010. Zdroj dat: do roku 2004 Council of Europe <http://www.coe.int/en/> (Recent Demographic Developments in Europe), Eesti Statistika, <http://www.stat.ee/> (data stažena 2014 v databázi), Polesná 2011, Gijs Beets (poskytnutí chybějících dat za Nizozemsko).

Obr. 5 – Vývoj průměrného věku při prvním sňatku žen ve vybraných evropských zemích v období 1960–2011. Zdroj dat: do roku 2004 Council of Europe <http://www.coe.int/en/> (Recent Demographic Developments in Europe), Český statistický úřad, Eesti Statistika, <http://www.stat.ee/> (data stažena 2014 v databázi).

Obr. 6 – Vývoj úhrnné rozvodovosti ve vybraných evropských zemích v období 1960–2009. Zdroj dat: do roku 2004 Council of Europe <http://www.coe.int/en/> (Recent Demographic Developments in Europe), Gijs Beets (poskytnutí chybějících dat za Nizozemsko), Český statistický úřad.

Kromě šíření mimomanželské plodnosti lze za specifikum druhého demografického přechodu v Evropě považovat zvyšování rozvodovosti. Zatímco u předchozích sledovaných ukazatelů bylo zjištěno, že jejich transformace byla v postkomunistických zemích zpožděná a měla svá specifika, v případě vývoje rozvodovosti tomu tak nebylo, neboť jak Česko, tak Estonsko zaznamenávalo podobnou úroveň rozvodovosti jako reprezentanti západoevropského regionu. Nárůst hodnot úhrnné rozvodovosti probíhal ve všech zemích prakticky paralelně (viz obr. 6) s výjimkou Portugalska, kde pravděpodobně jako v případě vývoje mimomanželské plodnosti sehrály větší roli kulturní a náboženská specifika, mezi která patří historie spjatá s diktátorským režimem, slabší sociální stát nebo nejasné genderové role (Domínguez-Folgueras, Castro-Martin 2008). Zajímavým zjištěním je, že se v obou případech vliv národních specifik oslabuje a s postupem druhého demografického přechodu se odlišnosti mezi vybranými státy zmenšují.

5. Tři typy průběhu druhého demografického přechodu

V rámci teorie druhého demografického přechodu byla na základě pozorování ze severozápadní Evropy sestavena časová sekvence dílčích změn, které představují ideální průběh druhého demografického přechodu (van de Kaa 1997). Po vzoru van de Kaa byly pro ilustraci odlišností mezi jednotlivými zeměmi sledovány dílčí změny obsažené v teorii druhého demografického přechodu pomocí hodnot vybraných ukazatelů (viz tab. 1). Na základě výsledků demografické analýzy pěti vybraných zemí byly shrnuty demografické odlišnosti a podobnosti mezi geografickými regiony, které zastupují, a identifikovány tři možné typy průběhu druhého demografického přechodu. Severozápadní země Evropy zastoupené Finskem a Nizozemskem lze považovat za zástupce prvního typu průběhu druhého demografického přechodu. Pro něj je charakteristický časný nástup transformace s dalšími rozestupy mezi jednotlivými změnami, ale také vyššími hodnotami intenzitních ukazatelů (např. hodnoty úhrnné plodnosti či intenzity prvosňatečnosti nikdy neklesly na kritické úrovně). Průměrný věk, kdy lidé vstupují do manželství nebo zakládají rodinu, dosahuje v těchto zemích nejvyšších hodnot, což svědčí o vysoké míře odkladu plodnosti žen do vyššího věku. Nicméně výsledné hodnoty úhrnné plodnosti nejsou touto skutečností příliš zasaženy, tzn. nejsou snižovány tímto intenzivním odkladem plodnosti, protože je zde vysoká míra kompenzace plodnosti ve vyšším věku žen. V porovnání s ostatními dvěma typy se úroveň plodnosti nejvíce blíží záchovné hranici prosté reprodukce. Tyto státy se nacházejí v pokročilém stádiu druhého demografického přechodu (Basten, Sobotka, Zeman 2013).

Představitelem druhého typu transformace je jihoevropská země Portugalsko. První náznaky změn byly v tomto typu přibližně o deset let zpožděny a mezi jednotlivými změnami byly kratší časové rozestupy. Úroveň transformovaných

Tab. 1 – Typy zemí podle hlavních demografických charakteristik spojených s průběhem druhého demografického přechodu

Ukazatel	1. typ		2. typ		3. typ	
	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko	Česko	Estonsko	
Začátek poklesu úhrnné plodnosti	1964	1965	1978	1992	1990	
Minimální dosažené hodnoty úhrnné plodnosti	1,49	1,47	1,32	1,13	1,28	
Rok dosažení minimální hodnoty úhrnné plodnosti	1973	1983	2009	1999	1998	
Úhrnná plodnost 2010	1,87	1,79	1,36	1,49	1,64	
Stabilizace úhrnné plodnosti	1974–1986	1977–1996	1989–1993	1996–2003	1997–1999	
V době stabilizace se hodnoty úhrnné plodnosti pohybovaly	1,6–1,7	1,5–1,6	1,5–1,6	1,1–1,2	1,28–1,32	
Délka stabilizace	13 let	20 let	5 let	8 let	3 roky	
Začátek zvyšování průměrného věku matek při narození prvního dítěte	—	1973	1985	1994	1993	
Průměrný věk matek při narození prvního dítěte 2003	27,9	28,7	26,8	25,9	24,6	
Začátek poklesu úhrnné prvosňatečnosti žen	1971	1972	1978	1991	1990	
Úhrnná prvosňatečnost žen 2003	0,61	0,56	0,67	0,45	0,42	
Začátek nárůstu věku při prvním sňatku žen	1976	1977	1984	1993	1993	
Průměrný věk při prvním sňatku 2003	28,8	28,2	26,2	25,7	25,5	
Začátek nárůstu úhrnné rozvodovosti	1964	1969	1976	1965	—	
Úhrnná rozvodovost 2003	0,51	0,33	0,39	0,48	0,48	
Začátek nárůstu procent živě narozených mimo manželství	1972	1979	1979	1982	—	
Živě narození mimo manželství 2010	41,4 %	44,3 %	41,3 %	40,3 %	59,1 %	
Legalizace umělých přerušení těhotenství	1950	1981	1984	1957	1955	
Index umělých přerušení těhotenství 2010	17,3	15,4	—	20,5	44,7	

Zdroj dat: do roku 2004 Council of Europe <http://www.coe.int/en/> (Recent Demographic Developments in Europe), Dr. Gijs Beets (poskytnutí chybějících dat za Nizozemsko), Český statistický úřad, EUROSTAT, HFD, vlastní výpočty.

Pozn.: Ukazatele byly sledovány od roku 1960, krátkodobější poklesy nebyly brány v potaz ve vztahu k určení začátku transformace některých ukazatelů. Za určující byly považovány díle přetrvávající změny.

Z důvodu nedostupnosti aktuálních dat jsou některé ukazatele vztaženy k roku 2003 a některé k roku 2010.

Období stabilizace úhrnné plodnosti = období, ve kterém se úhrnná plodnost pohybovala na stejných hodnotách s tolerancí 0,1 dítěte na jednu ženu. Počáteční rok zvyšování hodnot některého z vybraných ukazatelů – první rok, za kterým následovala plynulá a dlouhodobá změna hodnot vybraného ukazatele.

Index umělých přerušení těhotenství je definován jako podíl počtu umělých přerušení těhotenství na 100 živě narozených dětí v daném roce.

ukazatelů byla leckdy nižší, např. hodnoty úhrnné plodnosti se přibližovaly hranici 1,3 dítěte na jednu ženu. Je možné konstatovat, že v tomto typu druhého demografického přechodu neměla transformace tak hladký průběh jako v typu prvním, nicméně na druhou stranu se nejednalo o tak revoluční průběh změn jako v typu třetím charakteristickým pro postkomunistické země. V tomto třetím regionu byly změny spjaté s druhým demografickým přechodem koncentrovány do krátkého časového intervalu na počátku 90. let, tj. o dvě desetiletí později než v typu prvním. Hodnoty transformovaných ukazatelů dosáhly extrémně nízkých hodnot, neboť následná míra rekuperace plodnosti byla zatím velmi slabá. Výsledkem je pak dlouho přetrvávající nízká úroveň plodnosti, jež lze považovat za největší odlišnost od modelového průběhu druhého demografického přechodu založeného na předpokladu kompenzačního nárůstu hodnot úhrnné plodnosti. Vývoj průměrného věku matky při narození prvního dítěte či průměrného věku žen při prvním sňatku naznačuje, že postkomunistické země vykazují trendy obdobné těm, které byly nastoleny v severozápadní Evropě.

Na základě srovnání lze soudit, že transformace rodinného a reprodukčního chování měla obdobné rysy, lišila se však mezi jednotlivými regiony tempem a úrovní transformovaných ukazatelů. Je však nutné připustit, že regiony jsou zde zastoupeny pouze vybranými státy a že i v rámci vymezených typů lze najít určité odlišnosti (Basten, Sobotka, Zeman 2013). Z uvedeného je zřejmé, že časování nástupu druhého demografického přechodu jasně diferencuje délku trvání transformace a její dopady. Ze tří typů průběhu druhého demografického přechodu jsou nejvíce specifické postkomunistické země, například tím, že nárůst rozvodovosti a mimomanželské plodnosti byl zaznamenán již v předtransformačním období. Nicméně i z hlediska těchto specifík lze soudit, že transformace v těchto dvou státech nese rysy druhého demografického přechodu. Koncept druhého demografického přechodu se jeví jako relevantní nástroj pro postižení změn v reprodukčním chování nejen ve vybraných státech severní, západní a jižní Evropy, ale také ve sledovaných postkomunistických zemích. Pro vysvětlení probíhajících změn je však nutné zhodnotit i předpoklady druhého demografického přechodu, tj. proměnu postojů k vybraným aspektům vážícím se k rodinnému životu. Na příkladu vybraných zemí, které představují určitý typ průběhu druhého demografického přechodu je dále zhodnoceno, do jaké míry demografické změny odpovídají hodnotovým změnám zaznamenaných v daných populacích od roku 1990.

6. Změny v postojích k reprodukci a rodině

Změna hodnot směrem k větší individualizaci a seberealizaci mimo rodinu, oslabování dosavadních reprodukčních norem a postojů a akceptace nových forem soužití byla zhodnocena na základě odpovědí respondentů na vybraných pět otázek

týkající se klíčových aspektů rodinného a reprodukčního chování. Všechny pět otázek bylo vybráno na základě jejich využití v předchozích studiích (např. van de Kaa 1998; Lesthaeghe, Moors 1995) a s ohledem na skutečnost, že sledují vývoj postojů, které se během druhého demografického přechodu mění. Cílem bylo zjistit, zda dochází k oslabování významu manželství jako institucionálního rámce, zda je stále více přijímáno svobodné mateřství jako alternativa manželské plodnosti, do jaké míry je mateřství považováno za nezbytné pro naplnění života ženy a zda převládá přesvědčení, že dítě by mělo vyrůst s oběma rodiči. Do analýzy byl také zahrnut výrok týkající se nesezdaného soužití, tedy typu soužití, které se spolu s procesy druhého demografického přechodu značně rozšířilo. Čtyři otázky byly součástí šetření EVS v letech 1990, 1999 a 2008, čímž bylo umožněno zhodnocení vybraných hodnotových změn v posledních dvou desetiletích. Výrok týkající se nesezdaného soužití byl do šetření zařazen až v roce 2008, tudíž není možné sledovat proměnu postoje v čase. V postoji k instituci manželství lze zaznamenat výrazný posun v názoru českých i estonských respondentů. Podíl souhlasných odpovědí na otázku, zda je manželství zastaralou institucí, se v Česku mezi sledovanými lety ztrojnásobil, přičemž největší nárůst byl zaznamenán mezi roky 1999 a 2008. Tyto výsledky naznačují, že pokles intenzity prvosňatečnosti byl součástí změny smýšlení o instituci manželství. Liberalizace postojů k instituci manželství pokračovala také v Nizozemsku a Portugalsku, i když mírnějším tempem. V Portugalsku byla po celé zkoumané období zjištěna nejvyšší míra souhlasu s výrokem o zastaralosti manželství. Naopak ve Finsku relativně málo respondentů považovalo manželství za zastaralou instituci již na počátku 90. let, tj. dvacet let od nástupu druhého demografického přechodu. Pouze nepatrné oslabení hodnoty manželství mezi roky 1990 a 2008 se zdá být ve Finsku v souladu se stabilizací prvosňatečnosti na vyšší úrovni v porovnání s ostatními zkoumanými státy (viz obr. 4).

Podobný vývoj byl zaznamenán v případě zjišťování názorů na svobodné mateřství (tab. 2). V souladu s předpoklady a projevy druhého demografického přechodu došlo v Česku i v Estonsku k výraznému zvýšení tolerance vůči plodnosti mimo instituci manželství. V roce 2008 již polovina oslovených Čechů i Estonců uvedla, že pokud chce žena dítě, nemusí mít trvalý partnerský vztah. Nizozemsko pokračovalo v liberalizaci postojů ke svobodnému mateřství a v roce 2008 se téměř 60 % respondentů vyjádřilo k danému výroku souhlasně. Portugalsko v těchto trendech nebylo výjimkou. Ve Finsku byl však zaznamenán výrazný obrat ve vývoji směrem k menší toleranci a návratu k tradičnímu názoru na svobodné mateřství. Souhlas se zkoumaným výrokiem se snížil především v posledním desetiletí, tj. mezi lety 1999 a 2008, a to o 12 procentních bodů. Mezi zkoumanými státy se v roce 2008 Finsko ukázalo být nejméně tolerantní ke svobodnému mateřství jako životní volbě. Současně byl od konce 90. let předchozí růst podílu dětí narozených mimo manželství ve Finsku zastaven na úrovni 40 % (viz obr. 3). Legitimitu nesezdaného soužití dokazuje 76–87% souhlas s výrokem o tom, že je v pořádku, když spolu dva

Tab. 2 – Procenta souhlasících respondentů s výroky o rodině a reprodukci ve vybraných zemích Evropy (v %)

Výrok		1990	1999	2008
Manželství je zastaralá instituce	Nizozemsko	21,2	25,0	27,5
	Portugalsko	23,1	25,4	30,9
	Česko	7,0	11,4	23,7
	Estonsko	10,4	15,8	20,5
	Finsko	12,5	17,8	15,0
Žena může mít dítě jako svobodná matka, když nechce stabilní vztah s mužem	Nizozemsko	38,4	49,7	58,3
	Portugalsko	39,7	36,7	43,7
	Česko	29,1	39,2	51,9
	Estonsko	32,3	28,6	50,7
	Finsko	56,0	53,6	41,1
Žena musí mít děti, aby se naplnilo její poslání	Nizozemsko	11,5	6,8	7,1
	Portugalsko	61,1	67,9	51,5
	Česko	94,9	86,0	84,1
	Estonsko	98,5	95,7	92,6
	Finsko	19,9	12,2	8,9
Dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně	Nizozemsko	80,1	66,3	71,8
	Portugalsko	93,0	73,4	59,1
	Česko	94,9	86,0	84,1
	Estonsko	98,5	95,7	92,6
	Finsko	85,9	60,2	57,7
Je v pořádku, když spolu dva lidé žijí, aniž by byli sezdáni	Nizozemsko	—	—	87,2
	Portugalsko	—	—	82,7
	Česko	—	—	58,2
	Estonsko	—	—	76,3
	Finsko	—	—	81,6

Zdroj dat: European Values Study 1990, 1999, 2008

Pozn.: Respondenti 18+, počet respondentů: Finsko (1990: 588, 1999: 1 038, 2008: 1 134), Nizozemsko (1990: 1 017, 1999: 1 003, 2008: 1 554), Portugalsko (1990: 1 185, 1999: 1 000, 2008: 1 553), Česko (1990: 2 109, 1990: 1 908, 2008: 1 821), Estonsko (1990: 1 008, 1999: 1 006, 2008: 1 518). Výrok „Je v pořádku, když spolu dva lidé žijí, aniž by byli sezdáni“ byl do šetření EVS zařazen až v roce 2008.

žijí, aniž by byli sezdáni. Nicméně výrazně se zde od ostatních států odlišuje Česko, kde byl zaznamenán pouze 58% souhlas.

Lze tedy konstatovat, že většina států zaznamenávala prohlubování liberálních postojů k rodinnému a reprodukčnímu chování, kdy manželství není pojímáno jako jediná možná forma společného soužití a svobodné mateřství se stává přijatelnou volbou, rovněž akceptace nesezdaného soužití je prakticky celoevropská. Výjimku představovalo Finsko, které zaznamenalo návrat k tradičnějším hodnotám, které byly známy z dob před nástupem druhého demografického přechodu. Oživuje se zde tradiční hodnota rodiny a význam manželství jako nejvhodnější instituce pro reprodukci.

Postoji k výroku o tom, že žena potřebuje dítě, aby byl její život naplněn, se velmi odlišují postkomunistické země a státy severozápadní Evropy. V Nizozemsku a Finsku jednoznačně převažuje názor, že žena nepotřebuje dítě k tomu, aby byl její život naplněn. Do roku 2008 v těchto státech klesl podíl souhlasu s tvrzením o nezbytnosti mateřské role pro naplnění života ženy pod 10 %, zatímco v obou postkomunistických zemích sice poklesl, ale stále se pohyboval mezi 60 a 70 %. V Estonsku i v Česku přetrvává názor, že žena potřebuje dítě k tomu, aby se její život naplnil. I přes reálně přetrvávající vysoké hodnoty úhrnné rozvodovosti ve všech zemích je možné zaznamenat více než nadpoloviční souhlas s tím, že dítě potřebuje oba rodiče, aby vyrůstalo šťastně. V postoji k danému výroku zůstala do roku 2008 nejvíce konzervativní estonská a česká populace (93 %, resp. 84 % souhlasných odpovědí) a nejvíce liberální se stala populace finská. Z trendu klesajícího podílu souhlasu s tímto výrokem se v posledním desetiletí vydělilo Nizozemsko, kde došlo k mírnému posílení tradičnějšího postoje, což tuto zemi přiblížilo spíše k postkomunistickým zemím, nežli k zemím, kde druhý demografický přechod již probíhá čtyři desetiletí.

6.1. *Diferenciace postojů k instituci manželství*

V souladu s teorií druhého demografického přechodu byli v severozápadní Evropě nositeli nových hodnotových orientací mladí lidé s vyšším vzděláním a žijící ve městech (Sobotka 2008). Na základě dosavadních zjištění lze usoudit, že po roce 1990 se vybrané postkomunistické země přiblížily státům severozápadní Evropy nejen v klíčových demografických ukazatelích, ale také v postojích k vybraným aspektům rodinného a reprodukčního chování. Proto je nasnadě položit si otázku, jak se ve zkoumaných zemích odlišují postoje k vybraným čtyřem výroky podle základních charakteristik, tj. věku, rodinného stavu, vzdělání a velikostních kategorií místa bydliště. A zda se v současnosti (zastoupeno rokem 2008 – nejaktuálnější data EVS) odlišují postoje českých a estonských respondentů dle vybraných charakteristik obdobně jako v Nizozemsku nebo Finsku.

Rozdíly v postoji k manželství lze ve všech zkoumaných zemích hledat dle věku a rodinného stavu respondenta (tab. 3). Odlišnosti v postojích respondentů dle věku do určité míry odpovídají pokročilosti druhého demografického přechodu v jednotlivých zemích. Je možné identifikovat dvě skupiny zemí s odlišným vlivem věku na zkoumaný výrok. V Česku, Estonsku a Portugalsku byly zjištěny vyšší šance souhlasné odpovědi s testovaným výrokem spíše u mladších respondentů oproti referenční kategorii nejstarších respondentů ve věku 60 a více. Ve Finsku a Nizozemsku byly větší šance liberálnějšího postoje zjištěny spíše u respondentů ve středním věku. Je tedy pravděpodobné, že si mladé generace ve Finsku a Nizozemsku, které se svého času staly nositelkami nových hodnot, své postoje uchovaly

Tab. 3 – Hodnocení vlivu vybraných proměnných na souhlas s výrokem, že manželství je zastaralá instituce (poměry šancí), 2008

	Nizozemsko	Portugalsko	Česko	Estonsko	Finsko
	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)
Věková kategorie					
18–29	0,843	2,134**	1,855*	2,591***	1,768
30–44	1,809**	1,620*	1,775**	3,093***	2,770**
45–59	1,576**	1,849***	1,521	1,647*	2,529**
60+	1	1	1	1	1
Rodinný stav					
Ženatý/vdaná	0,500**	0,545***	0,257***	0,437***	0,238***
Rozvedený/á	1,272	1,438	0,845	1,104	0,514***
Ovdovělý/á	0,764	0,534*	0,263***	0,978	0,876
Svobodný/á	1	1	1	1	1
Věk ukončení vzdělání					
do 15 let	1,237	1,013	1,254	1,787	2,417*
16–19	1,488**	1,480	1,033	1,535*	1,533*
20–23	0,942	0,799	1,294	1,250	0,604*
24+	1	1	1	1	1
Velikostní kategorie obce					
do 4 999	0,940	2,066	2,249***	1,023	0,235*
5 000–19 999	0,759	1,938	2,458***	0,785	1,540
20 000–99 999	0,895	2,157	1,486	1,368	0,919
100 000–499 999	1,234	1,326	2,366**	—	1,282
nad 500 000	1	1	1	1	1

Zdroj dat: European Values Study 2008

Pozn.: Binární logistická regrese, * < 0,5, ** < 0,01, *** < 0,001. Respondenti 18+, počet respondentů: Finsko (2008: 1 134), Nizozemsko (2008: 1 554), Portugalsko (2008: 1 553), Česko (2008: 1 821), Estonsko (2008: 1 518).

do pozdějších let, a to v takové míře, že se jejich postoj ukazuje být liberálnější než postoj současných nejmladších respondentů. Tyto výsledky potvrzují nově nastolující se specifika, která byla výše zmíněna při hodnocení vývoje názorů finské populace. Je pravděpodobné, že nově nastupující generace v severoevropských zemích již nemusí být ve svých postojích tak liberální, jako tomu bylo u generace „průkopníků“. Rodinný stav rovněž statisticky významně diferencuje současné postoje k instituci manželství. Svobodní a rozvedení jsou typičtí liberálnějším postojem k instituci manželství než respondenti žijící v manželství a ovdovělí. Navzdory tomu, že nositeli liberálních hodnot byli v severozápadní Evropě lidé s vyšším vzděláním (např. Sobotka 2008), zjištění z roku 2008 nasvědčují tomu, že vzdělanější respondenti mají spíše pozitivní postoj k instituci manželství, neboť šance považovat tuto instituci za zastaralou je u nich signifikantně nižší. Postoj nejvzdělanějších respondentů z Finska a Nizozemska není tedy v souladu s počátečními předpoklady druhého demografického přechodu (tab. 3).

Tab. 4 – Hodnocení vlivu vybraných proměnných na souhlas s výrokem o přijatelnosti svobodného mateřství (poměry šancí), 2008

	Nizozemsko	Portugalsko	Česko	Estonsko	Finsko
	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)
Věková kategorie					
18–29	0,656	2,265**	2,760***	1,791**	1,654
30–44	1,505*	2,979***	2,739***	2,126***	2,447**
45–59	1,862***	1,952***	1,915***	1,491*	1,959**
60+	1	1	1	1	1
Rodinný stav					
Ženatý/vdaná	0,870	1,050	0,771	0,658*	0,615
Rozvedený/á	1,680	1,495	1,463	0,728	0,793
Ovdovělý/á	0,689	0,816	0,785	0,772	2,950
Svobodný/á	1	1	1	1	1
Věk ukončení vzdělání					
do 15 let	0,545**	0,469*	0,993	0,869	0,761
16–19	0,937	0,719	0,947	1,054	0,835
20–23	0,790	0,721	1,360	1,396	0,801
24+	1	1	1	1	1
Velikostní kategorie obce					
do 4 999	0,495*	1,126	0,761	1,454*	0,449
5 000–19 999	0,651	1,352	0,838	0,894	0,557
20 000–99 999	0,756	1,326	0,786	1,577**	0,634
100 000–499 999	0,855	2,207	0,447**	—	0,580
nad 500 000	1	1	1	1	1

Zdroj dat: European Values Study 2008

Pozn.: Binární logistická regrese, * < 0,5, ** < 0,01, *** < 0,001. Respondenti 18+, počet respondentů: Finsko (2008: 1 134), Nizozemsko (2008: 1 554), Portugalsko (2008: 1 553), Česko (2008: 1 821), Estonsko (2008: 1 518).

Vliv věku na postoje ke svobodnému mateřství diferencuje zkoumané země obdobně jako v případě výroku týkající se instituce manželství (tab. 4). V Česku, Estonsku a Portugalsku, tedy v zemích, kde začal druhý demografický přechod později, jsou mladší respondenti jasně identifikovatelní jako nositelé liberálnějšího postoje. V Česku byly zaznamenány u nejmladších respondentů, tj ve věku 18–29 let, 2,7krát vyšší šance souhlasu s možností svobodného mateřství jako životní volby oproti referenční kategorii respondentů ve věku 60 let a starších. V Nizozemsku a Finsku se zdá, že mladší respondenti zastávají konzervativnější postoje, což naznačuje opačný trend posilování významu manželství a rodiny. Rodinný stav se jako prediktor zkoumaného postoje projevil v Estonsku, kde se respondenti žijící v manželství vyznačovali konzervativnějším postojem. Vzdělání respondenta se jako statisticky významný prediktor postoje ukázal v Nizozemsku a Portugalsku, kde nejméně vzdělaní respondenti byli mnohem konzervativnější nežli respondenti s vyšším vzděláním, což je v souladu s předpoklady druhého

Tab. 5 – Hodnocení vlivu vybraných proměnných na souhlas s výrokem o nesezdaném soužití (poměry šancí), 2008

	Nizozemsko	Portugalsko	Česko	Estonsko	Finsko
	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)
Věková kategorie					
18–29	0,513	2,356	5,615***	16,187***	1,456
30–44	0,865	3,179***	3,665***	4,686***	2,859**
45–59	1,679	3,014***	2,231***	1,515*	1,932*
60+	1	1	1	1	1
Rodinný stav					
Ženatý/vdaná	0,545	0,747	0,646	0,612	0,322**
Rozvedený/á	1,064	0,870	1,100	0,850	0,515
Ovdovělý/á	0,465	0,425*	0,356**	0,439*	0,714
Svobodný/á	1	1	1	1	1
Věk ukončení vzdělání					
do 15 let	0,242**	0,578	0,955	0,679	0,771
16–19	0,353*	0,933	1,151	1,371	1,050
20–23	0,334**	0,595	1,951	1,169	0,625
24+	1	1	1	1	1
Velikostní kategorie obce					
do 4 999	0,598	1,794	0,291***	3,760***	0,369
5 000–19 999	0,803	1,509	0,569	1,262	0,486
20 000–99 999	0,979	3,318*	0,242***	0,805	0,557
100 000–499 999	1,615	5,646*	0,338**	—	0,342
nad 500 000	1	1	1	1	1

Zdroj dat: European Values Study 2008

Pozn.: Binární logistická regrese, * < 0,5, ** < 0,01, *** < 0,001. Respondenti 18+, počet respondentů: Finsko (2008: 1 134), Nizozemsko (2008: 1 554), Portugalsko (2008: 1 553), Česko (2008: 1 821), Estonsko (2008: 1 518).

demografického přechodu. Postoje ke svobodnému mateřství se v Estonsku odlišují také dle velikostní kategorie místa bydliště. V Estonsku respondenti z malých měst zastávají liberálnější postoje, stejně jako respondenti žijící ve městech o velikosti 20 000–99 999 obyvatel. Zjištění, že liberálnější postoje se v Estonsku objevují spíše mezi obyvateli menších měst, není plně v souladu s předpoklady druhého demografického přechodu. Nicméně tento poznatek o šíření liberálních hodnot nejprve spíše mezi obyvateli menších měst odpovídá výsledkům Sobotky (2008), který vymezil alternativní model druhého demografického přechodu.

Diferencujícím faktorem postoje k nesezdanému soužití je zvláště věk respondenta (tab. 5). V Česku a Estonsku platí, čím je respondent mladší, tím je jeho postoj k nesezdanému soužití liberálnější. Největší odlišnosti panují právě mezi nejmladšími a nejstaršími věkovými skupinami. Je tedy zřejmé, že mladší respondenti mohli být nositeli změny postoje, tak jako tomu bylo v severozápadní Evropě na počátku druhého demografického přechodu. Poměrně zajímavé je, že odlišnosti

dle věku vůbec nebyly prokázány u nizozemských respondentů. U finských a portugalských respondentů se signifikantně odlišují pouze respondenti starší třiceti let od respondentů z nejvyšší věkové kategorie. U nejmladších respondentů signifikantní odlišnosti nalezeny nebyly, což by mohlo naznačovat měnící se postoje nejmladších respondentů. V případě Nizozemska bylo prokázáno, že čím má respondent vyšší vzdělání, tím je vyšší šance, že pro něj bude nesezdané soužití akceptovatelné. Signifikantní rozdíly v postoji dle velikostní kategorie obce byly zaznamenány v Česku, Portugalsku a Estonsku. V Česku jsou lidé žijící v menších velikostních kategoriích k nesezdanému soužití méně tolerantní, v Portugalsku a Estonsku je tomu naopak.

6.2. Diferenciace postojů k rodičovství

Největší odlišnosti mezi zkoumanými zeměmi byly zjištěny v případě názoru na tvrzení, že žena potřebuje mít dítě, aby se naplnilo její poslání (tab. 6). Odpovědi se lišily podle věku respondenta ve Finsku, Portugalsku a Estonsku, kde u mladších respondentů byla menší šance souhlasu s tímto tvrzením a tím přikládána důležitost i jiným životním cílům než je mateřství. V Česku se neprokázalo, že by se postoje významně diferencovaly podle věku. Přestože v Česku a Estonsku byl zjištěn velký podíl souhlasu s tímto tvrzením, v Česku byl tento názor sdílen napříč věkovými kategoriemi na rozdíl od Estonska, kde mladší generace již vykazaly liberálnější postoj. Rodinný stav se jako prediktor postoje k mateřství jako k poslání ženy prokázal pouze v postkomunistických zemích a Portugalsku. V těchto zemích se lidé žijící v manželství více přiklonili k názoru, že mateřství může být životním posláním ženy. Vzdělání se ukázalo být prediktorem postoje pouze v Portugalsku a Nizozemsku. Méně vzdělaní respondenti v Nizozemsku měli více jak čtyřnásobně větší šanci ztotožnit se s konzervativnějším postojem.

Nejdůležitější proměnnou, která diferencuje postoje k výroku o tom, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, se ukázal věk respondenta (tab. 7). Kromě Česka se v ostatních zemích ukázalo, že mladší respondenti jsou zastánci výrazně liberálnějších postojů oproti respondentům starším. Výjimkou je Česko, kde se obdobně jako v případě předchozího výroku postoje z hlediska věku respondentů nelišily. V Česku a Estonsku jsou lidé žijící v manželství typičtí konzervativnějším postojem ke zkoumanému výroku, podobně jako ve Finsku. Vzdělání se ukázalo být důležitou charakteristikou pouze v Nizozemsku, kde lidé se základním vzděláním měli dvakrát vyšší šanci souhlasu s daným výrokem oproti respondentům s nejvyšším vzděláním. V ostatních zemích se diferenciace postojů dle vzdělání respondenta neprokázala. Pro finskou, nizozemskou a portugalskou populaci bylo zjištěno, že respondenti z menších měst jsou v daném postoji spíše konzervativnější, tzn. u nejmenších velikostních kategorií obcí lze hledat nejvyšší šance

Tab. 6 – Hodnocení vlivu vybraných proměnných na souhlas s výrokem o tom, že žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání (poměry šancí), 2008

	Nizozemsko	Portugalsko	Česko	Estonsko	Finsko
	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)
Věková kategorie					
18–29	0,590	0,523**	0,883	0,431***	0,465
30–44	0,571	0,456***	0,725	0,371***	0,292***
45–59	0,788	0,725*	0,990	0,701	0,408**
60+	1	1	1	1	1
Rodinný stav					
Ženatý/vdaná	0,980	1,498*	1,812**	1,981***	1,659
Rozvedený/á	0,680	1,161	1,636*	1,722*	1,313
Ovdovělý/á	1,299	1,699*	2,445**	1,370	0,721
Svobodný/á	1	1	1	1	1
Věk ukončení vzdělání					
do 15 let	4,445***	2,332**	1,564	0,765	0,427
16–19	2,054	1,829*	1,462*	0,919	1,149
20–23	1,705	1,439	1,042	0,946	0,642
24+	1	1	1	1	1
Velikostní kategorie obce					
do 4 999	0,980	2,839**	1,229	0,700*	2,498
5 000–19 999	0,947	2,588**	1,328	1,671*	1,552
20 000–99 999	0,566	3,369**	2,554***	0,681*	1,444
100 000–499 999	0,748	1,748	1,872**	—	1,036
nad 500 000	1	1	1	1	1

Zdroj dat: European Values Study 2008

Pozn.: Binární logistická regrese, * < 0,5, ** < 0,01, *** < 0,001. Respondenti 18+, počet respondentů: Finsko (2008: 1 134), Nizozemsko (2008: 1 554), Portugalsko (2008: 1 553), Česko (2008: 1 821), Estonsko (2008: 1 518).

souhlasu s daným výrokem. Tato diferenciací postoje je v souladu s počátečními předpoklady druhého demografického přechodu.

7. Diskuze

Předmětem článku bylo zhodnocení relevance druhého demografického přechodu jako vysvětlujícího rámce změn v reprodukčním a rodinném chování ve dvou postkomunistických zemích v porovnání s vybranými třemi evropskými státy. Cílem bylo zjistit, do jaké míry byla demografická proměna v Česku a Estonsku po roce 1990 doprovázena hodnotovou proměnou, která byla měřena změnou postojů k vybraným výrokům týkající se manželství a rodičovství. Z demografického pohledu mají změny pozorované v Evropě bez ohledu na časovou lokalizaci obdobný charakter. Pokles intenzity plodnosti v důsledku odložení narození dětí

Tab. 7 – Hodnocení vlivu vybraných proměnných na souhlas s výrokem o tom, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči (poměry šancí), 2008

	Nizozemsko	Portugalsko	Česko	Estonsko	Finsko
	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)
Věková kategorie					
18–29	0,604	0,413***	1,446	0,410*	0,343***
30–44	0,453***	0,394***	0,674	0,397*	0,361***
45–59	0,500***	0,600**	0,836	0,530	0,603*
60+	1	1	1	1	1
Rodinný stav					
Ženatý/vdaná	1,266	1,224	3,304***	4,290***	1,678**
Rozvedený/á	0,615	0,642	1,197	1,855	0,675
Ovdovělý/á	0,995	1,150	8,913***	1,432	0,380*
Svobodný/á	1	1	1	1	1
Věk ukončení vzdělání					
do 15 let	2,053**	1,531	1,866	0,726	1,321
16–19	0,924	1,583	1,392	0,622	1,398
20–23	1,098	0,975	1,364	0,791	1,179
24+	1	1	1	1	1
Velikostní kategorie obce					
do 4 999	2,624**	2,814**	0,698	0,692	2,340**
5 000–19 999	1,477	1,991	0,902	1,076	1,551
20 000–99 999	1,077	3,343**	1,198	0,319***	1,137
100 000–499 999	1,291	1,595	0,547*	—	1,455
nad 500 000	1	1	1	1	1

Zdroj dat: European Values Study 2008

Pozn.: Binární logistická regrese, * < 0,5, ** < 0,01, *** < 0,001. Respondenti 18+, počet respondentů: Finsko (2008: 1 134), Nizozemsko (2008: 1 554), Portugalsko (2008: 1 553), Česko (2008: 1 821), Estonsko (2008: 1 518).

do vyššího věku žen, pokles intenzity prvosňatečnosti, růst průměrného věku žen při prvním sňatku, nárůst rozvodovosti, nárůst podílu mimomanželské plodnosti. Tyto změny van de Kaa zahrnuje do celku identifikátorů druhého demografického přechodu (van de Kaa 2002). Ačkoliv jsou trendy vývoje sledovaných ukazatelů ve sledovaných státech obdobné, jsou stále patrné tři typy průběhu druhého demografického přechodu. Severozápadní Evropa s časným nástupem změn a pozvolným průběhem transformace, jižní Evropa jako přechodový typ mezi severozápadní Evropou a postkomunistickými zeměmi, kde transformace byla rychlejší a dramatičtější ve srovnání se severozápadní Evropou, ale nastoupila dříve než v postkomunistických zemích. Nízké hodnoty úhrnné plodnosti v jižní Evropě naznačují spíše analogii s postkomunistickými zeměmi, ale vývoj průměrného věku matek při prvním porodu nebo průměrného věku žen při vstupu do manželství naznačují spíše podobnosti se severozápadní Evropou. Třetím typem jsou již zmiňované postkomunistické země, kde měla transformace nejvíce

specifik. Mezi ně lze zařadit nejen nástup některých změn již před rokem 1990 (nárůst mimomanželské plodnosti a rozvodovosti), ale také rychlost transformace (téměř žádné časové rozestupy mezi jednotlivými změnami), a dosažení téměř kritických hodnot vybraných ukazatelů (např. úhrnné plodnosti).

Studium vývoje hodnotových orientací vážících se k instituci manželství, mateřství nebo rodičovství dokazuje i v této oblasti přetrvávající diferenciaci dle tří výše vymezených typů druhého demografického přechodu. Pro Finsko a Nizozemsko zůstaly charakteristické více liberální a individualistické postoje obyvatel. Během sledovaného období se postkomunistické země z hlediska postojů představitelům severní a západní Evropy sice přiblížily, ale stále si zachovávají určitý odstup. Postavení Portugalska odpovídá přechodnému typu. Portugalsko se odlišovalo pouze názorem na zastaralost instituce manželství, neboť zde byl po celé období zjištěn největší podíl souhlasných odpovědí. Navíc v porovnání s Nizozemskem se menší podíl Portugalců domníval, že dítě by mělo vyrůstat s oběma rodiči. Uvedená zjištění jsou v rozporu s tvrzením, že sňatek je pro jihoevropské populace podmínkou pro rození dětí z důvodů silných rodinných vazeb (Lesthaeghe 2010). Přestože jsou jihoevropské populace zobrazovány jako silně orientované na tradiční rodinu, hodnotová proměna zde pravděpodobně probíhá obdobně jako v západoevropských populacích (Domínguez-Folgueras, Castro-Martín 2008), avšak s určitým zpožděním (Fokkema, Liefbroer 2008).

Další překvapivé zjištění se týkalo Finska, kde postoje ke svobodnému mateřství prošly opačnou proměnou. Zatímco na počátku 90. let bylo Finsko v porovnání s ostatními sledovanými zeměmi nejvíce tolerantní k volbě svobodného mateřství, do roku 2008 se stalo tolerantní nejméně. Navíc, přestože byla ve Finsku zjištěna vysoká tolerance nesezdaného soužití, výsledky naznačují, že mladší generace jsou méně tolerantní než generace středního věku. Goldstein, Kreyenfeld, Rössger (2012) potvrzují obdobná zjištění, tj. návrat k některým tradičním hodnotám zjištěných u mladších generací a domnívají se, že to může být důvodem k obratu ve vývoji plodnosti.

V případech diferenciacie postojů podle věku respondentů je patrná závislost na pokročilosti v průběhu druhého demografického přechodu. V postkomunistických zemích byl liberálnější postoj typický zvláště pro mladé respondenty. Avšak navzdory předpokladům o šíření nových hodnot mezi nejvzdělanějšími lidmi byly u vysokoškoláků v postkomunistických zemích nalezeny spíše konzervativnější postoje. Tyto výsledky odpovídají tomu, že nové typy reprodukčního chování se v postkomunistických zemích vzhledem k ekonomickým obtížím v počátcích transformace šířily spíše mezi chudobou ohroženými a méně vzdělanými lidmi (např. Sobotka 2008, Frejka a kol. 2008). Pro ekonomicky znevýhodněné je pak typičtější nesezdané soužití, zatímco lidé s vyšším vzděláním mají vyšší šance, že jejich soužití bude institucionalizováno (Kiernan 2004). Podle Sobotky (2008) se jedná o druhou cestu druhého demografického přechodu, kdy změny v chování

jednotlivců nebyly vedeny novými možnostmi, ale byly vynucené nepříznivými okolnostmi.

Přes postupné sbližování v názorech na vybrané otázky rodinného a reprodukčního chování lze zdůraznit některé odlišnosti. Finská populace nepovažuje mateřství za životní poslání ženy a domnívá se, že žena nepotřebuje mít dítě, aby byl její život naplněn. Naopak v Česku a v Estonsku se stále převážná část respondentů domnívá, že mateřství je životním posláním ženy, avšak připouští, že se žena může rozhodnout mít dítě sama mimo stabilní vztah s partnerem. Paradoxem zůstává, že v obou postkomunistických zemích je nízká úroveň plodnosti, přestože zde přetrvává názor, že ženy potřebují dítě k naplnění svého života. Česko navíc stále vykazuje vysoký podíl souhlasu s mateřstvím jako posláním ženy a s názorem, že děti potřebují oba rodiče, napříč všemi věkovými kategoriemi, což vypovídá o relativně silné zakořeněnosti daného postoje ve společnosti.

Obecné rysy transformace demografických ukazatelů a proměny hodnotových orientací byly ve sledovaných zemích zjištěny podobné. Bližší pohled na vývoj ukazatelů reprodukčního chování a hodnotových orientací zkoumaných populací odhaluje heterogenitu, která vyplývá zvláště z odlišné doby nástupu druhého demografického přechodu. Nicméně zjištěné odlišnosti v trajektoriích druhého demografického přechodu od obecného průběhu, který představují země severozápadní Evropy, nesnižují dle van de Kaa relevanci aplikace tohoto konceptu (van de Kaa 2004). Zároveň, jak naznačuje nedávný vývoj v těchto zemích, úhrnná plodnost výrazně pod úrovní prosté reprodukce nemusí mít dlouhého trvání, přestože to bylo považováno za klíčový projev druhého demografického přechodu (Frejka a kol. 2008).

Původní formulace druhého demografického přechodu předpokládala stabilizaci úhrnné plodnosti na hodnotách výrazně pod úrovní prosté reprodukce, tj. 2,1 dětí v průměru na jednu ženu. Nepředpokládala se velká variabilita v úhrnné plodnosti, která se nedávno pohybovala mezi hodnotami blížícími se prosté reprodukci až po hodnoty dosahující 1,1. Jako nedostatek teorie druhého demografického přechodu je právě uváděno, že nevysvětluje, proč se evropské státy tak odlišují v úrovni dosažené plodnosti (Lesthaeghe 2010). V současnosti se ve velké variabilitě plodnosti mezi zeměmi odráží nejen odlišné časování nástupu druhého demografického přechodu, tedy nástupu odkladu plodnosti do vyššího věku žen, ale také různá míra rekuperace fertility ve vyšším věku žen. Hodnotová přeměna, která je předpokladem druhého demografického přechodu, iniciuje odklad plodnosti do vyššího věku žen. Tzv. kompozitní index druhého demografického přechodu vypočítaný na základě vybraných hodnotových změn se ukázal být dobrým prediktorem míry odkladu plodnosti do vyššího věku žen (Sobotka 2008). Avšak faktory, které mohou vysvětlit odlišnou míru rekuperace plodnosti ve vyšším věku žen, se pravděpodobně odlišují od faktorů, které odklad plodnosti vyvolaly. Jedná se o faktory spíše ekonomického, strukturálního a institucionálního charakteru,

např. délka vzdělávání, možnosti kombinovat práci a rodinu, kulturní specifika jako silné rodinné vazby a genderové vztahy (Lesthaeghe 2010).

Lze shrnout, že změny v postojích k manželství a rodičovství, které se po roce 1990 ve vybraných postkomunistických státech odehrály, se ukázaly být v souladu s předpoklady druhého demografického přechodu. Druhý demografický přechod lze použít jako vysvětlující rámec probíhajících změn v reprodukčním chování, Kromě toho se ukazuje, že hodnotové změny nejsou ještě zdaleka u konce, jak naznačují i stále měnící se postoje lidí ve všech zkoumaných zemích. Dokládá to i vývoj některých demografických ukazatelů, například růst podílu dětí narozených mimo manželství. Zatímco se postkomunistické země vydaly na opožděnou cestu liberalizace hodnot a postojů, tak zjištění u finské populace naznačují, že se v některých postojích mohou vytvořit nové trendy, které by mohly změnit směr vývoje, stejně jako tomu bylo před více než čtyřiceti lety, když mladá generace ze západních zemí změnila dříve zažitě hodnotové žebříčky.

Literatura

- AVDEEV, A., EREMENKO, T., FESTY, P., GAYMU, J., LE BOUTEILLEC, N., SPRINGER, S. (2011): Populations and demographic trends of European countries, 1980–2010. *Population-E*, 66, 1, 9–130.
- BASTEN, S., SOBOTKA T., ZEMAN, K. (2013): Future fertility in low fertility countries. VID Working Paper 5/2013.
- BILLINGSLEY, S. (2010): The post-communist fertility puzzle. *Population Research and Policy Review*, 29, 193–231.
- CORNIA, G. A., PANICCIA, R. (1998): The transition's population crisis. Nuptiality, fertility, and mortality changes in severely distressed economies. In: Livi-Bacci, M., de Santis, G. (eds.): *Population and poverty in the developing world*, Clarendon Press, Oxford, 217–249.
- DOMÍNGUEZ-FOLGUERAS, M., CASTRO-MARTIN, T. (2008): Women's changing socio-economic position and union formation in Spain and Portugal. *Demographic Research*, 19, 1513–1550.
- FOKKEMA, T. LIEFBROER, A. C. (2008): Trend in living arrangements in Europe: Convergence or divergence? *Demographic Research*, 19, 1351–1418.
- FREJKA, T., SOBOTKA, T., HOEM, J. M., TOULEMON, L. (2008): Summary and general conclusions: Childbearing trends and policies in Europe. *Demographic Research*, 19, 5–14.
- GOLDSTEIN, KREYENFELD, RÖSSGER (2012): Did cohort fertility reverse its trend in Germany? Report commissioned to the Federal Ministry of Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth, Berlin.
- INGLEHART, R. (1971): The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *The American Political Science Review*, 65, 2, 991–1017.
- INGLEHART, R. (1977): *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, Princeton University Press.
- INGLEHART, R. (2008): Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31, 1–2, 130–146.

- KHARKOVA, T., ANDREEV, E. (2000): Did the economic crisis cause the fertility decline in Russia: Evidence from the 1994 Microcensus. *European Journal of Population*, 16, 211–233.
- KIERNAN, K. (2004): Unmarried cohabitation and parenthood in Britain and Europe. *Law and Policy*, 26, 1, 33–55.
- KOCOURKOVÁ, J. (2001): The potential impact of fertility-related policies on future fertility developments in the Czech Republic: analysis based on surveys conducted in the 1990s. *AUC-Geographica*, 36, 1, 27–52.
- KOCOURKOVÁ, J. (2009): The Current “Baby Boom” in the Czech Republic and Family Policy. *Czech Demography*, 3, 10–21.
- KOHLER, H. P., BILLARI, F., ORTEGA, J. (2002): The emergence of lowest-low fertility in Europe. *Population and Development Review*, 28, 4, 641–680.
- LESTHAEGHE, R. (2010): The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36, 2, 211–251.
- LESTHAEGHE, R. (1991–1992): The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. IPD-Working Paper 1991–1992, Vrije Universiteit, Brussel.
- LESTHAEGHE, R., MOORS, G. (1995): Living arrangements, socio-economic positions and values among young adults: A pattern description for France, Germany, Belgium and the Netherlands, 1981–1990. In: Coleman, D. et al.: *Europe’s Population in the 1990s*. Oxford University Press, Oxford, 197–216.
- LESTHAEGHE, R., SURKYN, J. (2002): New forms of household formation in Central and Eastern Europe: are they related to newly emerging value orientations. In: *Economic Survey of Europe 2002/1*. New York and Geneva: United Nations, Economic Commission for Europe, 197–216.
- LESTHAEGHE, R., SURKYN, J. (2004): When History moves on: The Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. Vrije Universiteit, Brussels, Conference draft.
- RABUŠIC, L. (1996): O současném vývoji manželského a rodinného chování v ČR. *Demografie*, 32, 3, 173–180.
- RABUŠIC, L. (1997): Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii). *Demografie*, 39, 2, 114–119.
- REHER, D. S. (1998): Family ties in Western Europe: Persistent contrast. *Population and Development Review*, 24, 2, 203–234.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. (1996): Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace. *Demografie*, 38, 2, 77–89.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. (1997): Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje. *Demografie*, 39, 4, 267–268.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. (1999): Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition? *AUC-Geographica*, 34, 1, 19–44.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. (2000): Demographic transition or demographic shock in recent population development in the Czech Republic? *AUC-Geographica*, 35, 1, 89–102.
- SOBOTKA, T. (2008): The diverse faces of the second demographic transition in Europe. *Demographic Research*, 19, 7, 171–224.
- SOBOTKA, T., ŠTASTNÁ, A., ZEMAN, K., HAMPLOVÁ, D., KANTOROVÁ, V. (2008): Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic Research*, 19, 403–454.
- SOBOTKA, T., ZEMAN, K., KANTOROVÁ, V. (2003): Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View. *European Journal of Population*, 19, 3, 249–277.

- SPÉDER, Z., KAPITÁNY, B. (2014): Failure to realize fertility intentions: a key aspect of the post-communist fertility transition. *Population Research and Policy Review*, 393–418.
- VAN DE KAA, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. 42, 2, 1–59.
- VAN DE KAA, D. J. (1994): The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: Beets, G. et al.: *Population and family in the Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*. NIDI/CBGS Publications. No. 30, Swets and Zeitlinger: Berwyn, Pennsylvania/Amsterdam, 81–126.
- VAN DE KAA, D. J. (1997). Options and Sequences: Europe's Demographic Patterns. *Journal of the Australian Population Association*, 14, 1, 1–30.
- VAN DE KAA, D. J. (1998): Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behaviour. Paper prepared for the Conference on The Global Fertility Transition, Bellagio, Italy.
- VAN DE KAA, D. J. (2002): The Idea of Second Demographic Transition in Industrialized Countries. Paper presented at the Sixt Welfare Policy Seminar, National Institute of Population and Social Security, Tokyo, 29 January 2002.
- VAN DE KAA, D. J. (2004). Is the Second Demographic Transition a useful concept, Questions and answers. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2, 4–10.
- VAN DE KAA, D. J., LESTHAEGHE, R. (1986): Twee demografische transitie's? *Mens en Maatschappij* (special issues Groei en Krimp), 9–24.

SUMMARY

Is the second demographic transition the relevant concept for European countries?

The article focuses on an evaluation of the relevance of second demographic transition as an explanatory framework of changes in reproductive behaviour and value orientations. Seen from a demographic perspective, the changes observed in Europe have a similar character irrespective of their timing. The decline in fertility due to the postponement of childbearing to a higher age, a fall in the intensity of nuptiality, the growing average age at first marriage, a growth in divorces and the increased proportion of illegitimate births – these are the changes that are considered the main identifiers of second demographic transition. Although the trends in the observed indicators were analogous in the examined countries, there are still three obvious types of the course of the second demographic transition. Northwestern Europe with an early onset of changes and a gradual course of transition, and southern Europe as a sort of transitional type between northwestern Europe and post-Communist countries where the transition was faster and more dramatic compared with northwestern Europe but it started there sooner than in post-Communist countries. The low values of total fertility rates well below the replacement level in southern Europe rather suggest an analogy with post-Communist countries, but the development of average age of mother at first childbirth and women's average age at marriage rather indicate similarities with northwestern Europe. The third type is represented by the above mentioned post-Communist countries where the transformation had most peculiarities. These are not only the onset of some changes before 1990 (growth in illegitimate fertility and divorces), but also the speed of the transition (few, if any pauses between individual changes) and the occurrence of almost critical values of the selected indicators (e.g. total fertility rate).

The study of value orientations linked with the institution of marriage, motherhood and parenthood proves in this sphere, too, a surviving differentiation according to the three outlined types of second demographic transition. Finland and the Netherlands are still characteristic of rather liberal and individualistic attitudes of their populations. During the period under observation, post-Communist countries approached representatives of northern and western Europe from the viewpoint of attitudes. The attitudes relating to the institution of marriage and single motherhood underwent the biggest changes in Estonia and Czechia, specifically towards the attitudes to single motherhood in the Finnish population. As far as the differentiation of attitudes by respondents' age is concerned, one can see an apparent dependence on the advancement in the course of the second demographic transition.

In post-Communist countries, a more liberal attitude is primarily typical of young respondents. Despite the assumptions of the spread of new values among the most educated groups, rather conservative attitudes were found among people with higher education in post-Communist countries. The results correspond with the finding that due to economic difficulties in the early stage of transformation, new types of reproductive behaviour spread more among the people threatened with poverty and the less educated in post-Communist countries. Cohabitation is more common among the economically disadvantaged, while people with higher education are standing a higher chance of their relationships becoming a marriage.

It was found out that general features of changes in demographic indicators and changes in value orientations were similar in the countries under observation. A detailed look at the development of indicators of reproductive behaviour and value orientations of the examined populations has revealed a heterogeneity that primarily arises from a differing timing of the onset of second demographic transition. Nevertheless, the uncovered deviations of the trajectories of second demographic transition from its general course, represented by northwestern countries, do not limit the relevance of the application of this concept. One can summarise that changes in reproductive behaviour and in attitudes to marriage and parenthood that occurred in post-Communist countries after 1990 turned out to be in harmony with the assumptions of the second demographic transition. The second demographic transition can be applied as an explanatory framework of ongoing changes in European populations. Moreover, it has turned out that the changes are far from being completed, as suggested by constantly changing attitudes in all the countries under observation.

- Fig. 1 Trends in total fertility rate in selected European countries, 1960–2011. In legend: Estonia, Finland, Portugal, Czechia, Netherlands. Data source: until 2004 Council of Europe <http://www.coe.int/en/> (Recent Demographic Developments in Europe), since 2005: Eesti Statistika, <http://www.stat.ee/> – data downloaded in 2014 in a database, EUROSTAT, ČSÚ – Vybrané demografické údaje v České republice.
- Fig. 2 Trends in the average age of woman at first childbirth (axis y) in selected European countries, 1960–2011. Source: Human Fertility Database, <http://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php> – HFD Summary indicators – Total fertility rate.
- Fig. 3 Trends in proportion of children born out of wedlock (axis y) in selected European countries, 1960–2011. Source: EUROSTAT – number of births in a given year, our own calculation.
- Fig. 4 Trends in total first marriage rate (axis y) in selected European countries 1960–2011. Source: until 2004 Council of Europe <http://www.coe.int/en/> (Recent Demographic Developments in Europe), Eesti Statistika, <http://www.stat.ee/> – data downloaded in 2014 in a database, Polesná 2011, Gijts Beets (provision of lacked data for the Netherlands).

Fig. 5 Trends in the average age at first marriage (axis y) in selected European countries, 1960–2011. Source: until 2004 Council of Europe <http://www.coe.int/en/> (Recent Demographic Developments in Europe), Czech Statistical Office, Eesti Statistika, <http://www.stat.ee/> – data downloaded in 2014 in a database.

Fig. 6 Trends in total divorce rate (axis y) in selected European countries, 1960–2009. Source: until 2004 Council of Europe <http://www.coe.int/en/> (Recent Demographic Developments in Europe), Gijs Beets (provision of lacked data for the Netherlands), the Czech Statistical Office.

PODĚKOVÁNÍ

Příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury ČR, projekt č. P404/12/1097.